

ТЕКСТ В АСПЕКТЕ ТИПОЛОГИЗАЦИИ: ТЕКСТОТИПЫ, ЖАНРЫ, СТИЛИ

УДК 811.161.3'373.44:821.161.3

СПОСАБЫ ТЛУМАЧЭННЯ ЁСТАРАЭЛАЙ ЛЕКСІКІ Ё МАСТАЦКІМ ТВОРЫ ГІСТАРЫЧНАГА ЖАНРУ

Н.А. Барысенка,
(Мазыр, Беларусь)
У.А. Бобрык
(Гомель, Беларусь)

У артыкуле на фактычным матэрыяле аналізуюцца спосабы тлумачэння ўстарэлай лексікі ў мастацкіх творах гістарычнага жанру.

Ключавыя словы: ўстарэлая лексіка, архаізм, гістарызм, экзатызм.

The article is a study of ways of explanation of the meaning of obsolete words in historical fiction.

Key words: obsolete words, archaic words, historisms, exotisms.

Стылістычная функцыя ўстарэлай лексікі ў мастацкім творы гістарычнага жанру зводзіцца да стварэння моўнага каларыту эпохі, пра якую вядзецца апавяданне. Архаізмы і гістарызмы, называючы прадметы, з'явы і паняцці мінуўшчыны, дапамагаюць сучаснаму чытачу выразна ўявіць абставіны, у якіх адбываецца дзеянне. Аднак бывае, што вялікая колькасць слоў пасіўнага складу лексікі ўскладняе ўспрыманне мастацкага тэксту. Аўтарам твораў на гістарычную тэматыку прыходзіцца выкарыстоўваць разнастайныя спосабы тлумачэння малавядомых найменняў. У некаторых выданнях прыводзяцца тлумачальныя слоўнікі, што размяшчаюцца ў канцы твора, але гэта не заўсёды зручна для чытача. Таму вельмі часта тлумачэнні арганічна ўключаюцца ў змест апавядання. Гэта можа быць літаральны пераклад з мовы-крыніцы, ужыванне сінонімаў і нават падрабязнае апісанне прадмета або з'явы ў тэксце.

У артыкуле разгледзім названыя спосабы тлумачэння ўстарэлай лексікі.

Так, напрыклад, з дапамогай літаральнага перакладу з мовы-крыніцы тлумачыць Л. Дайнека значэнне лексемы **баскак**: *За кожным крокам князёў пільна сачылі ханскія прадстаўнікі баскакі. Вельмі сімвалічна, што на цюркскай мове слова баскак азначае – давіцель* [1, 44]. Слоўнікі прыводзяць наступныя дэфініцыі: **баскак** (< ст.-руск. *баскакъ* – абласны кіраўнік, пастаўлены ханам пераважна

для збору даніны; ст.бел. *баскакъ, байскакъ, бойскакъ, боскакъ*). У перыяд татарскага нашэсця – прадстаўнік ханскай улады і зборшчык даніны [2, 60]. **Баскак** (< цюрк. *Baskak*). Прадстаўнік ханскай улады і зборшчык даніны ў падначаленых народаў у перыяд татара-мангольскага нашэсця [3, т. 1, 210]. Як бачым, слоўнікі не даюць літаральнага перакладу прыведзенага экзатызма, аднак, несумненна, што зборшчык даніны – давіцель.

Шляхам падбору сінонімаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове тлумачацца архаізмы **мана, тлумач, трыкліній**: *Калі сумняваецца, гляньце на тагачасныя карты-мапы* [1, 45]; *Перакладчыкам-тлумачом аказаўся шчупленькі вясельны вянгерскі яўрэй* [4, 72]; *З атрыманам суседзіў трыкліній-сталоўка, куды і прывялі іх прыгожыя мілавідныя рабыні* [1, 61]. Лексікаграфічныя крыніцы даюць наступныя азначэнні прыведзеных найменняў: **мана** (польск.) – геаграфічная карта [2, 321]. **Тлумач** – тое, што **талмач** (< ст.-бел. *толмачъ*; венг. *tolmacz* < тур. *tilmac*) – перакладчык (звычайна для вуснага перакладу ў часе размовы, перагавораў) [2, 516]. **Трыкліній** (< лац. *triklinium*, ад гр. *triklinon*) – абедзенны стол з ложкамі з трох бакоў для ляжання ў час яды, а таксама сталовая ў старажытнарымскім доме [3, т. 2, 480].

Некаторыя экзатызмы тлумачацца з дапамогай сінонімаў-гістарызмаў: *Ён ужо быў сотнікам – таксіярхам, пад яго камандай*

знаходзілася 128 чалавек [4, 36]. **Таксіярх** (Ταξιάρχος) – у старажытных Афінах другі пасля стратэгаў ваенны чын. Таксіярхі камандавалі асобнымі палкамі цяжкай пяхоты і падпарадкоўваліся стратэгам. Выбіраліся на пасаду на народным сходзе. Яны загадвалі яшчэ эканамічнаю часткаю ў войску, складалі разам са стратэгамі ваенны савет і былі іх непасрэднымі памочнікамі пры выкананні ваенных, адміністрацыйных і судзевных функцый [5, 524]. **Аўтар палічыў, што чытачу добра вядома значэнне гістарызма з празрыстай намінацыяй сотнік** – начальнік сотні воінаў у Старажытнай Русі [6, т. 5, кн. 1, 235].

Самым распаўсюджаным тлумачэннем з’яўляецца падрабязнае апісанне прадметаў мінулых эпох непасрэдна ў мастацкім апавяданні. **Кавалерысты размашыста кідалі пілумы, білі імі ў варожыя шчыты. Пілум меў вострую жалезную дзюбу з кручком. Ён упіваўся ў шчыт, цягнуў яго да зямлі, вырываў з рук, і той, хто засланыўся шчытом, быў безабаронны. Такіх тапталі коньмі, секлі мячамі, рэзалі кінжаламі** [1, 56]. У слоўніках знаходзім наступнае значэнне: **пілум** (< лац. *pilum*, мн.л. *pila*) – кідальнае кап’ё, якое знаходзілася на ўзбраенні легіёнаў Старажытнага Рыма. Пілум складаўся з дрэўка і жалезнага наканечніка, які першапачаткова быў роўны дрэўку. Наканечнік напалову ўсаджваўся ў дрэўка, такім чынам агульная даўжыня кап’я складала прыблізна сажань. Вага пілума вар’іравалася ад 2 да 4 кілаграмаў [7, 602]. Як відаць, аўтар даволі дакладна падае апісанне старажытнай зброі. Далей у тэксце Л.Дайнека прыводзіць лексему **дзіда** ў якасці сіноніма для тлумачэння наймення **пілум**, відаць, спадзяваючыся, што першае больш знаёма чытачу, паколькі часцей сустракаецца ў гістарычных творах: **У гастатаў на ўзбраенні былі мячы, цяжкія і лёгкія дзіды-пілумы.** [1, 56]. Тлумачальны слоўнік прыводзіць найменне **дзіда** з даволі шырокім значэннем: **дзіда** (< польск. *dzida*, ад тур. *džida* ‘кап’ё піка’ – [8, т. 3, 135]) – даўнейшая колючая або кідальная зброя ў форме доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам [5, т. 2, 629]. Амаль ўсе лексікаграфічныя крыніцы падаюць назвы **кап’ё, дзіда** з аднолькавым лексічным значэннем. Аднак выкарыстанне архаізма **дзіда** дапамагае стварэнню рэалістычнасці гістарычнага апавядання.

Такі ж спосаб тлумачэння шырока выкарыстоўваецца пры ўжыванні даўніх метрычных адзінак: **Ён меў мноства невялікіх гармат, але, на свае вочы пабачыўшы магутныя канстанцінопальскія сцены (тры сажані (каля сямі метраў) таўшчынёй, каля 500 абарончых вежаў, 28 брам) вырашыў узброіць сваё войска**

самымі велізарнымі на той час гарматамі [4, 21]. Письменнік сцвярджае, што тры сажні складаюць каля сямі метраў, і такое значэнне супадае з дадзенымі слоўнікаў. Старадаўняя адзінка меры даўжыні, роўная 3 аршынам або 2,134 м, называлася **сажань** (< прасл. **segb*, **seženь* – [9, т. 3, 545]). С.М. Струкава ў слоўніку архаізмаў і гістарызмаў прыводзіць некалькі значэнняў гэтага слова. **Сажань** 1. На Русі з XI ст. – мера даўжыні, якая раўнялася 140–152 см (так званы малы, прамы сажань). // 152 см 2. На Русі х XII ст. – мера даўжыні, якая вагалася ад 170 да 248 см, з 1649 г. – 216 см, у пачатку XIX ст. – 213, 36 см (на практыцы так званы вялікі, касы сажань вызначаўся адлегласцю ад падэшвы левай нагі да канца ўзнятай уверх правай рукі; у беларускіх губернях выкарыстоўваўся да 1918 г.) [2, 516]. Аналізуемае найменне ўтварылася ад дзеяслова **сягаць** і першапачаткова мела значэнне ‘адлегласць паміж канцамі пальцаў разведзеных ў бакі рук’ [10, т. 2, 224], а потым набыло трывала замацаванае метрычнае значэнне. У сістэме мер Вялікага княства Літоўскага, зацверджанай пастановай сейма 1766 г., **сажань** складаўся з трох локцяў – 194,82 см, калі лічыць ў локці 64,94 см [11, 14]. Паколькі мера **сажня** ўжо была вызначана аўтарам, то лічыцца магчымым з яго дапамогай даць значэнне меры даўжыні **фут**: **3 палявога боку сцяны выкапалі велізарны роў шырынёю ў 60 футаў (18 сажняў), над якім узвышаўся зубчасты бруствер. Паміж брустверам і сцяной быў праход у 50 футаў. Першая сцяна абароны мела вышыню ў 25 футаў** [2, 22]. У слоўніку іншамойных слоў адзначаецца, што **фут** (< англ. *foot* = ступня) – англійская мера даўжыні, роўная 0, 3048 м [3, т. 2, 600].

Непасрэдна ў тэксце прыводзіцца дакладнае значэнне гістарызмаў-экзатызмаў **лагафет** і **мутаторый**: **Лагафет, распарадчык імперскіх фінансаў, пастаянна скардзіўся Канстанціну** [4, 28]. **З вуліцы вярнуліся ў Святую Сафію. Тут рамейскія імператары мелі мутаторый – некалькі злучаных між сабою невялікіх ціхіх пакояў** [4, 30]. Гэта пацвярджаюць лексікаграфічныя крыніцы: **лагафет** (< ст.бел. *локгофетъ, логофетъ* – пісар; лац. *logothet* < гр. *logothetēs*) – у Візантыі – назва некаторых вышэйшых дзяржаўных пасадаў (лагафеты ведалі імператарскай казнай, зборам налагаў, выплатай жалавання войскам, прыбыткамі ад жывёлы і іншым) [2, 285]. **Лагафет** (< польск. *logofet* ад < гр. *logothetēs* = кантралёр рахункаў) – чыноўнік у візантыйскім дзяржаўным апарате, які адказваў за фінансы, збор падаткаў, пошту, замежныя справы і інш. [2, т. 1, 696]. **Мутаторый** (< лац. *mutatorium*, ад *mutatio* ‘змена, пе-

рамена') – у візантыйскім храме – спецыяльнае памяшканне, звычайна справа ад алтара, дзе імператар адпачываў, пераапранаўся ў лёгкае адзенне і прымаў прасіцеляў. Такі парадак (звычай) сімвалізаваў непарыўнасць свецкай і духоўнай улады базілеўса [13].

Цікаваць выклікае тлумачэнне экзатызма **скармангій**: *Гэта быў скармангій, верхняе адзенне вышэйшых саноўнікаў Візантыі, адзенне не параднае, а штодзённае. Нешта накшталт жупана* [4, 26]. Прыведзеная заўвага падразумяе, што чытачам добра вядома, як выглядаў жупан, і становіцца зразумелым знешні выгляд аналізуемай назвы адзення. Слоўнікі даюць даволі падрабязнае тлумачэнне гэтага наймення. *Жупан* (< польск. *żupan* – [8, т. 3, 246]) – даўнейшае верхняе мужчынскае і жаночае адзенне з каляровага сукна [6, т. 2, 259]. Крой жупана быў двухбортны з вузкімі рукавамі і стаячым каўняром, спінка прыталеная, з бакоў устаўляліся кліны. Пярэднія гладкія полкі зашпільвалі на гузікі. Звычайна падпяразвалі поясам [12, 196]. *Жупан* быў традыцыйным адзеннем заможных людзей. С.М. Струкава ў слоўніку архаізмаў і гістарызмаў дае наступнае азначэнне лексемы **скармангій** – адзенне накшталт каптана для выхаду ў свет [2, 478]. Атрымліваецца, што для разумення лексемы **скармангій** неабходна як мінімум ведаць, як выглядаў каптан, што прымушае чытача ізноў такі зварнуцца да лексікаграфічных крыніц. *Каптан (кафтан)* (< тур., кр.-тат. *kaftan*, ад перс. *kaftan* – [3, т. 1, 635]) – даўнейшая двухбортная мужчынская і жаночая верхняя адзежына з доўгімі поламі і падоўжанымі рукавамі [6, т. 2, 667].

Тлумачэнне экзатызма **дэўшырме** прымушае аўтара мастацкага твора прыводзіць падрабязныя гістарычныя звесткі: *На першы позірк, тут працавала ода янычараў. Ніжэйшая адзінка янычарскага войска складалася з дзесяці чалавек, якія мелі агульны намёт, кацёл, уочнага каня і былі ўзброены ятаганамі, шаблямі, лукамі. 12 такіх дзесяткаў аб'ядноўваліся ў адну оду. Так з'явіліся янычары. І набіраліся яны толькі з хрысціян. Уся гэтая дзея называлася **дэўшырме** – набор. Спецыяльныя камісары ездзілі па нядаўна заваяваных хрысціянскіх правінцыях і падбіралі моцных здаровых сямігадовых хлопчыкаў* [4, 44–45]. **Дэўшырме** – у Асманскай імперыі адзін з відаў падатку з немусульманскага насельніцтва, сістэма прымусовага набору хлопчыкаў з хрысціянскіх сем'яў для іх будучага выхавання і нясення імі службы ў якасці асабістых нявольнікаў султана. Большасць чыноўнікаў і ваенных у Асманскай імперыі ў XV–XVI стагоддзях складалі прызвання па **дэўшырме** асобы [14].

Такім чынам, паколькі мастацкі твор гістарычнага жанру перадае падзеі, што адбываліся ў далёкім мінулым, то аўтарам апавядання прыходзіцца прыкладаць значныя намаганні для стварэння спрыяльных умоў сучаснаму чытачу. Каб спрасціць разуменне лексікі пасіўнага складу, якая арганічна ўключаецца ў змест, пісьменнікі выкарыстоўваюць рознастайныя спосабы: літаральны пераклад з мовы крыніцы, падбор сінонімаў, падрабязнае апісанне прадметаў, з'яў, паняццяў. Падрабязнае апісанне з'яўляецца асабліва важным пры неабходнасці тлумачэння экзатызмаў – слоў, якія адлюстроўваюць паняцці з жыцця іншых народаў.

Літаратура

1. Дайнека, Л. Назаві сына Канстанцінам : раман / Л. Дайнека // Маладосць. – 2008. – № 4. – С. 18–68.
2. Струкава, С.М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С.М. Струкава. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 655 с.
3. Булька, А. М. Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т. / А. М. Булька. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 736 с.
4. Дайнека, Л. Назаві сына Канстанцінам : раман / Л. Дайнека // Маладосць. – 2008. – № 5. – С. 16–79.
5. ЭСБЭ – т. XXXIIa (1901): Тай — Термиты, с. 524.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984.
7. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И.Е. Андреевского. – Санкт-Петербург : Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1890–1907. – 24 см. – Т. 23а : Петропавловский – Поватажное. – 1898. – II, 475–958, II, [5]. – с. 602
8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993. – 8 т.
9. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер – М.: Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.
10. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М., 1959.
11. Скурат, К. У. Даўнія беларускія меры: Лексічны аналіз. / К. У. Скурат – Мінск, 1974. – 191 с.
12. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ru.wikipedia.org.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: mail@shedevrs.ru.

УДК 659.13/.17